

Природно-заповідний фонд міста Чернігова, його наукове, екологічне та рекреаційне значення

*Роботу виконано у Чернігівському ОПЛ
для обдарованої сільської молоді*

Проаналізовано категорії природно-заповідного фонду Чернігова та їх охоронні статуси згідно із законом України “Про природно-заповідний фонд України”. Складифіковано території природно-заповідного фонду міста, охарактеризовано статуси його об’єктів та перспективи розвитку.

На території міста Чернігова природно-заповідних територій та об’єктів нараховується 21, з них – пам’яток природи місцевого значення: ботанічних – 15 (групи багатівікових дубів, старовинна ялинова алея); гідрологічних – 2 (озера Глушець, Магістрацьке); заказників місцевого значення – лісових – 1 (“Ялівщина”); парків-пам’яток садово-паркового мистецтва місцевого значення – 2 (“Болдина гора”, парк “Міський сад”); заповідних урочищ – 1 (Святе).

Ключові слова: природно-заповідний фонд, Чернігів.

Pototska S. O. Naturally-Protected Fund of City of Chernihiv and its Scientific, Ecological and Recreational Value Importance, Meaning. The categories of the naturally-protected fund of Chernihiv and their guarding statuses in obedience to the law of Ukraine “On the naturally-protected fund of Ukraine” are analysed. The classification of territories of the naturally-protected fund of the cities, statuses of its objects and a number of prospects of its development are given. In the territory of Chernihiv numbers: naturally-protected territories and objects – 21, among them: natural sights of local value: botanical – 15 (groups of centuries-old oaks, age-old spruce alley); hydrological – 2 (Glushets lake, Magistratske lake); local wildlife preserves – closed wood – 1 (Yalivschyna); local value sights of landscape art – 2 (The Boldyn Hills, The City Garden Park); protected natural tract – 1 (“Saint”).

Key words: the natural-reserved fund, Chernihiv.

Актуальність проблеми. Території та об’єкти природно-заповідного фонду служать для збереження природних комплексів, генофонду рослинного та тваринного світу. Тому використання природно-заповідного фонду повинно бути регламентованим Законом “Про природно-заповідний фонд України”, території та об’єкти природно-заповідного фонду можуть використовуватись із природоохоронною, науково-дослідною, оздоровчою, освітньо-виховною або будь-якою іншою метою для моніторингу навколишнього природного середовища, для господарських цілей, якщо це не суперечить призначенню природно-заповідних територій та об’єктів.

Результати та їх обговорення. Основними складниками природного ландшафту м. Чернігова є території, які зберегли близький до природного характер ділянки, які мають зелені насадження, природні водойми і виконують різні екологічні функції. Такими територіями в межах міста є заплава річки Десни та схили її високого правого берега, території природно-заповідного фонду, сквери, парки, лісопарки та ділянки зелених насаджень.

В орфографічному плані територія Чернігова розташована в східній частині чернігівського Полісся на правобережжі річки Десни, у зоні сполучення долини річки з Любеч-Чернігівською моренно-зандровою рівниною. Ця рівнина займає більшу частину території Чернігова, уздовж правого берега річки Десни. Вона характеризується значним розчленуванням рельєфу. В межах міста моренно-зандрова рівнина розчленована річковими долинами двох правих приток річки Десни – річок Стрижень і Білоуса. До схилів цих річкових долин приурочена ярусно-балочна сітка. Загальна площа земель, які знаходяться в адміністративних межах міста, становить 7132 га [2, 7].

На території Чернігова природно-заповідних ділянок та об'єктів нараховується 21, із них – пам'яток природи місцевого значення: ботанічних – 15 (групи багатовікових дубів, старовинна ялинова алея); гідрологічних – 2 (озера Глушець та Магістрацьке); заказників місцевого значення – лісових – 1 (“Ялівщина”); парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення – 2 (“Болдина гора”, парк “Міський сад”); заповідних урочищ – 1 (Святе) [7]. Наводимо окремі характеристики об'єктів природно-заповідного фонду Чернігова.

Лісовий заказник місцевого значення Ялівщина – Історична місцевість у північно-східній частині Чернігова. Назву одержала від прізвища власника млина на р. Стрижні В. Ф. Ялоцького (право на володіння млином йому підтверджено універсалом гетьмана Д. Г. Многогрішного від 13.06.1672 р.) [5]. У 1880 р., коли в Чернігові почалося будівництво водогону, в центрі міста споруджено водонапірну башту, а в Ялівщині – насосну станцію для подачі води з артезіанських свердловин. У 90-х рр. XIX ст. міська громада тут висадила сосну звичайну, ялину європейську, черемху звичайну та багато інших видів дерев. Особливо багато для озеленення зробив член міської думи В. В. Нерода. У повоєнні роки радгосп “Деснянський” висадив у Ялівщині фруктові дерева, а також липу, березу, тополь, білу акацію тощо. Парк на території Ялівщини – пам'ятка садово-паркового мистецтва (з 1972 по 1992 рр.). На території Ялівщини виявлено поселення епохи бронзи (II тис. до н. е.), раннього заліза (VII–IV ст. до н. е.), київського типу (III–V ст.), а також волинцівсько-київське (VIII–IX ст.) та давньоруське (IX–XIII ст.).

На сучасному етапі на території урочища “Ялівщина” збереглися березово-соснові насадження з частковим додаванням липи серцелистої, клена гостролистого, дуба звичайного та груповими посадками екзотичних дерев і чагарників північноамериканського, далекосхідного, західно- та центральноєвропейського походження, серед них бархат амурський, гледичія триколючкова, робінія псевдоакація, катальпа бігонієвидна, черемха пізня та маака, горіх маньчжурський, туя західна, бузок угорський [1, 4, 6]. Вік насаджень 60–80 років, вони були висаджені під час існування на цій території Чернігівського обласного ботанічного саду (1945–1957 рр.).

У 1945 р. місцеві керівні органи підтримали ініціативу громадськості про створення ботанічного саду в Чернігові, який було відкрито у 1946 р. в цьому урочищі. У 1946 р. ботанічний сад займав площу 170 га, його колекція нараховувала 480 видів рослин, 720 сортів декоративних рослин. У структурному складі цієї установи було три відділи: флори і культурної рослинності; інтродукції і акліматизації рослин; дендрології, плідівництва і розведення квітів.

У 1956 р. Чернігівський ботанічний сад був єдиним науково-дослідницьким закладом такого напрямку на Лівобережному Поліссі. Цього ж року на території саду вперше на Чернігівщині створено базу карликового садівництва на основі карликових форм яблуні з Лохвицької дослідницької станції. У 1957 р. Чернігівський ботанічний сад об'єднано з господарством “Зеленбуд”, що звузило напрямки його діяльності, а в перспективі взагалі його знищило як наукову установу: ботанічний сад було закрито, і власником “Ялівщини” стає РДБ “Зеленбуд”.

Нинішня система охорони та використання території “Ялівщини” не відповідає її винятковому значенню для міста та його громади, і на сучасному етапі розглядаються можливості створення на цій території регіонального ландшафтного парку “Ялівщина” та відновлення в його складі колишнього ботанічного саду (рішення про охорону – ОВК 28.03.92 № 56) [2, 7].

Ботанічні пам'ятки природи місцевого значення в заповідному фонді міста представлені переважно багатовіковими деревами та їх групами. Серед них слід назвати такі:

- група багатовікових дубів (пл. 0,07 га) у парку “Міський сад” – 7 дерев дуба звичайного віком 300–400 років (рішення про охорону – ОВК 10.06.72 №303);
- група вікових насаджень (пл. 0,2 га) по вул. Шевченка, 57, на території військового музею, 26 дерев, у т. ч. одне дерево дуба звичайного віком 250 років, 14 дерев липи серцелистої

віком 100 років, 19 дерев клена гостролистого віком 80–100 років, 1 дерево сосни звичайної віком понад 90 років (рішення про охорону – ОВК 10.06.72 № 303);

- група багатовікових дубів (пл. 0,05 га) по вул. Шевченка, 97, біля технологічного університету – 5 дерев дуба звичайного віком 200–400 років (рішення про охорону – ОВК 10.06.72 № 303);
- група багатовікових дубів (пл. 0,5 га) в урочищі Маліїв Рів (на південній околиці міста) – чотири групи дубів – усього 31 дерево віком 300–350 років на схилах і ярах лісопаркового урочища, залишки стародавніх чернігівських чорних пралісів. За народними переказами, у стародавні часи під Черніговом, у хащах ярів, орудував розбійник Малій. Від нього і дістав свою назву – Маліїв Рів (яр) (рішення про охорону – ОВК 06.12.82 № 602).

Старовинна ялинова алея (пл. 0,05 га) по вул. Шевченка, 54, навпроти стадіону ім. Гагаріна – алея із 23 дерев ялини звичайної віком понад 100 років (рішення про охорону – ОВК 28.03.64 № 121).

Окремі багатовікові дуби: в урочищі Святе – два віком понад 250 років (ОВК 28.03.64 № 121); по вул. Куйбишева – один віком понад 200 років (ОВК 10.06.72 № 303); у Мар'їному Гаї, вул. Пушкіна, – один віком 250 років (ОВК 10.06.72 № 303); по вул. Толстого, 90 – віком близько 400 років (ОВК 28.03.64 № 121); у парку ім. М. Коцюбинського – віком понад 300 років (ОВК 28.08.89 № 164); по вул. 1 Травня, 31 – віком понад 300 років (ОВК 28.08.89 № 164); по вул. Коцюбинського, 20 – два віком понад 200 років (ОВК 28.08.89 № 164); по вул. Коцюбинського, 12 – два віком понад 200 років (ОВК 28.08.89 № 164); в урочищі Святе – один віком понад 250 років (ОВК 28.08.89 № 164) [2, 3, 7].

Гідрологічні пам'ятки природи місцевого значення в системі заповідних територій Чернігова – це заплави деснянські озера, яка мають відповідне водоохоронне, стабілізуюче та рекреаційне значення.

Оз. Глушець (пл. 40 га) розташовано на лівому березі Десни. Місцезнаходження: на 205-му кілометрі від гирла Десни по лівому березі; приблизно за 1 км до півдня від річкового порту Чернігова. Оз. Глушець – найбільше в околицях Чернігова. Його довжина по зовнішньому берегу перевищує 2 км, ширина – до 200 м, середня глибина – близько 2 м. Південний берег майже всюди має гарні підходи до води, північний – заболочений, тут формуються угруповання з кугою озерною та рогозом широколистим. Це заплавне озеро є традиційним місцем відпочинку чернігівців (ОВК /пр./28.03.64 № 121).

Магістрацьке (пл. 63 га) – старовинне мальовниче озеро на лівобережній заплаві р. Десни, оточене листяним лісопарком, водозахисною зеленою смугою насаджень тополі білої та осики віком понад 30 років. Понад дві третини лісопарку посаджено у вересні 1960 року силами учнів-юнаків чернігівських шкіл № 2, 3, 4 і 10, місцевих активістів Українського товариства охорони природи та працівників Чернігівського лісництва. Магістрацьке через суміжне з ним оз. Гусятник має зв'язок з оз. Глушець, утворюючи з ним єдину озерну систему, яка має важливе водоохоронне й водорегулююче значення. Разом із тим, оз. Магістрацьке – традиційне місце відпочинку чернігівців (ОВК /пр./ 28.03.64 № 191).

Заповідник “Святе” (пл. 44 га) – це старовинне мальовниче лісове урочище на краю борової тераси Десни зі старими ділянками сосни звичайної, дуба звичайного, з видами різнотрав'я та окремими багатовіковими деревами. На піщаних ділянках формуються угруповання соснового лісу злакового. Має значне історичне значення як місце хрещення жителів Чернігова в оз. Святе. Це своєрідна історична пам'ятка природи, залишок древніх чернігівських пралісів, які оточували місто. Понад тисячу років тому, в 988 р., поряд із цим лісом, в оз. Святе відбулося хрещення чернігівчан. З того часу й лісове урочище стало називатися Святе і береглося жителями як стародавня святиня. Ця назва ще досі не забута старожилами міста. Урочище також пов'язано з революційним рухом на Чернігівщині. Саме тут у роки самодержавства проводились таємні сходки і збори чернігівських робітників, ремісників, революційної молоді міста. Тут же місцеві революціонери ховалися від переслідування жандармів. Урочище після революції почали називати “Пролетарським гаєм”. На сучасному етапі відновлено історичну назву урочища (ОВ КПУ та ОВК 08.09.58 № 861).

У Чернігові статус парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення отримали дві території, які мають важливе рекреаційне, екологічне та історичне значення.

Парк “Болдина гора” знаходиться на вул. Л. Толстого. Це старовинний парк, заснований на високому гористому плато над древньодеснянською заплавою, яка починається майже від самого Валу і носить назву Болдиних гір. Частково територія парку входить до складу національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній”. Піднімаючися над заплавою Десни на висоту 35 м й охоплюючи її широкою дугою, Болдині гори є природною домінантою чернігівського ландшафту. Ще в язичницькі часи їх територія використовувалася місцевим населенням у сакральному значенні.

Тут розміщено курганний комплекс – один із найбільших некрополів IX–XI ст., який складається з 6 курганних груп, які визначали заселену територію міста. Загалом налічує близько 230 курганів, найбільші серед яких – Гульбище та Безіменний. Протягом XI–XVII ст. на схилах Болдиних гір створено унікальні архітектурні комплекси Єлецького Успенського монастиря й Антонієвих печер, які стали першоосновою Троїцько-Львівського монастиря (ОК КПУ та ОВК 08.09.58 № 861) [2, 7].

Парк “Міський сад” (пл. 11,2 га) знаходиться по вул. Шевченка (біля стадіону ім. Гагаріна). Старовинний парк, який охоплює частину тераси та заплави р. Десна, з багатовіковими деревами дуба звичайного, липи серцелистої, клену гостролистого, ялини європейської та низкою інших декоративних насаджень. Парк закладено у XVIII ст. на базі природного лісу. Серед видів, занесених до Червоної книги, можна зустріти коручку черемниковидну та сальвінію плаваючу, яка утворює в шугучно створених водоймах угруповання із Зеленої книги України (ОВК/пр/ 28.03.64 № 121).

Але, крім цього, є багато територій, які не мають охоронного статусу, але виконують аналогічні функції і в майбутньому можуть його набути. Так, на одного жителя Чернігова припадає понад 24 м² зелених насаджень загального користування. Парки, сквери, бульвари загалом доглянуті, упорядковані й повністю задовольняють відпочинок населення міста.

Вартим уваги як майбутній заповідник–пам’ятка садово-паркового мистецтва є парк, який розташований на території стародавнього Валу. Історія древнього Валу розпочинається в епоху Київської Русі. У цей час тут був Дитинець, де містилися резиденції чернігівських князів – володарів величезної території Чернігово-Сіверської землі. Адміністративним центром Чернігівщини залишався цей куточок міста, і в наступні сторіччя тут, у фортеці, функціонували магістрат, полкова канцелярія, острог. Залишки земляних укріплень давньої фортеці простежувалися на Валі в двох місцях: це решти могутнього валу, на якому стоїть будинок колегіуму, і напівзасипаний рів, який добре проглядається і відокремлює собою відкритий майданчик колишнього верхнього замку, посеред якого тепер знаходиться пам’ятник Тарасові Шевченку, від основної частини фортеці. Нагадують про ті часи і 12 чавунних гармат, поставлених на лафетах над схилами пагорба.

Сучасний Вал із давніх часів до наших днів пов’язаний із духовно-релігійним життям міста. Із шести відомих храмів Валу – чудових пам’ятних споруд Київської Русі – на сьогодні збереглися тільки два: Спаський собор XI сторіччя, діючий православний храм, та Борисоглібський собор XII сторіччя, перетворений на музей.

Парк на території Валу з’явився в XIX сторіччі (приблизно у 1846 р.). А в 2002 р. парк зазнав реконструкції, після чого він став приймати ще більше відвідувачів, і не тільки мешканців міста. Зі стародавнього Валу відкрита панорама на одноповерхове містечко. Це Чернігівський Поділ – так його називали в давні часи. До революції тут було чотири вулиці. У період масової забудови міста, із суто археологічних міркувань (висотні споруди закривають стародавні пам’ятники) цю частину міста вирішено не забудовувати багатоповерховими будинками.

У нашому місті вулиці та майдани, території лікарень, дитячих комбінатів, шкіл, території індивідуальних забудов здебільшого озеленені. Однак мікрорайони нової забудови та окремих шкіл озеленені недостатньо. На жаль, бережливе ставлення населення міста до зелених насаджень міста відсутнє.

Основними складниками міського ландшафту є території, які зберегли близький до природного характер, ділянки, які мають зелені насадження та природні водойми. Такими територіями в межах міста є заплава р. Десни та схили її високого правого берега, лісопарк “Ялівщина”, сквери, парки, лісопарки, ділянки зелених насаджень. На території міста знаходиться 5,5 га пляжів, які озеленені й входять до складу насаджень загального користування.

Зелені зони Чернігова розпочали формуватися в XIX ст., після скасування Чернігівської фортеці. На них мала певний вплив регулярна забудова міста, створення парків, алей та скверів, які набули значних темпів із 1803 по 1846 рр. У 80-х рр. XIX ст. в Чернігові розпочинається справжній

парковий бум, який полягав у створенні алей, скверів, парків біля громадських, історичних, релігійних та інших суспільно-громадських установ. На сучасному етапі в Чернігові є п'ять паркових територій, за своєю структурою та проблемами схожі між собою. Чотири парки, крім рекреаційного значення, мають ще й історичне – “Ялівщина”, “Вал”, “Болдина гора” та урочище Святе.

Із насаджень загального користування найбільш значними є парк культури й відпочинку на Валу – 18,2 га, міський парк – 20 га, Болдині гори – 29,5 га, бульвар на проспекті Перемоги – 11,5 га та ін. [3]. Велику питому вагу в озелененні міста займають лісопарки: “Ялівщина” – 92 га, “Кордівка” – 275 га, урочище Святе – 44 га, “Мар’їн гай” – 12,5 га, вздовж Київського шосе – 30 га, оз. Магістратське 63 га, оз. Глушець – 40 га. Частина з цих територій мають охоронний статус, інші або претендують на його отримання, або мають виняткове рекреаційне й оздоровче значення для міста.

Висновки. Нинішня система природно-заповідного фонду Чернігова передбачає: розробку наукових основ їх збереження та ефективного використання; дотримання вимог щодо охорони територій та об’єктів природно-заповідного фонду під час здійснення землевпорядкування, лісовпорядкування, господарської, управлінської та іншої діяльності, розробки проектної та проектно-планувальної документації, проведення екологічних експертиз біля охоронних територій; здійснення державного та громадського контролю за додержанням режиму їх охорони й використання. Значну увагу слід акцентувати на створенні регіонального ландшафтної парку “Ялівщина”, низки нових парків-пам’яток садово-паркового мистецтва в історичній частині міста, створенні нових у системі новобудов та наданню статусів ботанічних і ландшафтних заказників місцевого значення в околицях міста, враховуючи темпи його росту та впливу на навколишнє природне середовище.

Література

1. Деревья и кустарники декоративных городских насаждений Полесья и Лесостепи УССР / Под общ. ред. Н. А. Кохно. – К.: Наук. думка, 1980. – 236 с.
2. Доповідь про стан навколишнього природного середовища в Чернігівській обл. за 2006 рік. – Чернігів, 2007. – 200 с.
3. Екологія міста Чернігова. – Чернігів, 1997. – 120 с.
4. Калініченко О. А. Декоративна дендрологія: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2003. – 199 с.
5. Карпенко Ю. О., Графін М. В. Загадковими стежками “Ялівщини”. – Чернігів, 2002. – 34 с.
6. Кохно М. А., Дорошенко О. К., Чуприна П. Я. Інтродуковані дерева та кущі парків лівобережної частин Полісся та Лісостепу України // Інтродукція та акліматизація рослин на Україні. – К., 1975. – Вип. 7. – С. 27–41.
7. Природно-заповідний фонд Чернігівської області / За заг. ред. Ю. О. Карпенка. – Чернігів, 2002.
8. Олещенко В. И., Одноралов В. С., Андриенко Т. Л. и др. Справочник по заповедному делу / Под ред. А. М. Гродзинского. – К.: Урожай, 1988. – 98 с.